

НЯКОЛКО ПАМЕТНИКА НА КУЛТА КЪМ СВЕТА ПЕТКА ТЪРНОВСКА И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ФОРМИРАНЕТО МУ

ВАСИЛ МУТАФОВ

Света Петка Търновска е единствената от българските светци, чийто култ е разгърнат напълно във всичките му проявления както на казионно-канонично ниво, така и на фолклорно, при това не само в българските етнически граници, но и в по-голямата част от източно православния свят. Не случайно някои автори я наричат "една от най-забележителните фигури на Балканския и Руски православен Олимп".¹ Когато се говори за формирането на култа към търновската светица, трябва да се има предвид, че това става във време, когато не само на Балканите, но и в Русия вече са широко разпространени култовете към другите две едноименни светици - св. Параскева Римлянка и св. Параскева от Икони, при това не само на ниво висока, официална култура, но и на народно, фолклорно ниво. В такива условия е съвсем естествено да се получи преплитане, сливане, асимилиране на отделни аспекти от култовете на тези светици, но трябва пределно ясно да се посочва какво се преплита, слива, асимилира, за култа към коя от светиците е характерно и кога и къде става това. Неотчитането на тези обстоятелства води до неправилни, неточни твърдения. Хр. Гандев счита, че "Има основания да се предполага, че *църковният облик на светицата* (курсивът мой - В. М.) е смесица от легенди и представи за други две много по-ранни мъченици, носещи същото име"². "Църковният облик", т. е. официалният, придават житията на светиците, но в тях няма никаква смесица. Смесицата се появява на фолклорно ниво. Затова прав е Р. Попов, отбелязвайки, че "Нейният народен култ (на св. Петка Търновска - бел. моя - В. М.) обединява християнските култове към Параскева Епиватска, към римската великомъченица Параскева и към Параскева от Икони"³. Това обединение на култовете в народните традиции обаче неправомерно дава основание на някои автори да пишат за св. Петка въобще, приписвайки ѝ "... 56 патронни празника, от които 52 са седмични, а 4 са годишни ...", а още по-конкретно и естествено невярно: "При все това за народните традиции на югоизток от Дунав съществува само една света Петка, принципно чествана на три дати от годината: на 26 юли (Гърция, Румъния), 14 октомври (България, Румъния, Сърбия), както и сред "крайбрежните" групи население от северна Гърция и на петък от Светлата седмица, петият ден от Възкресение Христово (единствено за южна България)"⁴. Необяснимо е защо

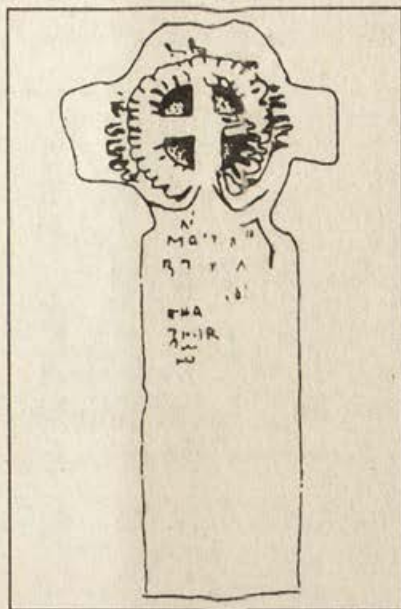
авторите пропускат датата 28 октомври, когато целият православен свят отбелязва деня на великомъченицата Параскева, а в гръцките традиции той е и народен празник. Нещо повече, за вярващите в пределите на Руската патриаршия, т.е. в Русия, Украйна, Беларусия, това е денят на Параскева Пятница - същата великомъченица Параскева от Икони, чийто култ официален и народен е трайно установен там векове преди този към търновската светица. Не може да се твърди, че на 26 юли и на 14 октомври сърбите честват една и съща светица. И там култът към св. Параскева Римлянка предшества този на търновската, която в тамошните условия става Белградска, Сръбска.

Подобна тенденция да се пише за св. Параскева, без да се посочва за коя точно става въпрос, се среща и при изкуствоведите. Отбелязвайки, че св. Параскева е сред особено почитаните светци на Балканите, Е. Бакалова пише, че "Личността на св. Параскева е твърде загадъчна. Тя е била непозната в раннохристиянската епоха, не се споменава в ранните византийски синаксари, култът и не бил особено развит във византийската столица"⁵. Очевидно тук става въпрос за св. Петка Епиватска, но в следващите редове, пак без да се отбелязва за коя светица става въпрос, пише: "Изследователите на култа на св. Параскева специално изтъкват като една от причините за широката популярност на светицата обстоятелството, че тя включва в себе си функциите на някакъв езически бог, свързан с покровителстването на селското стопанство. А името ѝ (Петка Пятница), свързано с названието на съответния ден от седмицата, както и едно от най-ранните изображения - в миниатюра от края на IX в., украсяваща прочутите хомолии на Григорий Назиански - с оръдията на Христовите мъчения в ръце, свидетелстват, че Петка е преди всичко персонификация на Великия петък."⁶ Тук пак очевидно не може да става въпрос за нея, а за другите по-ранни Параскеви. Добре е, че авторката в изложението си избягва тази неконкретизираност и е пределно ясна и точна при анализирането на паметниците, които изследва.

В българския православен календар са отбелязани дните и на трите едноименни светици - 26 юли - преподобномъченица Параскева Римлянка, 28 октомври - св. великомъченица Параскева Иконийска, житията им също фигурират сред тези на останалите светци, почитани от православната църква⁷. В българските народни традиции обаче съществува култ и свързаните с него вярвания, представи, обичаи, обреди и празници само към св. Петка Търновска. Нещо повече, дори в петък след Великден, когато българската православна църква отбелязва празника "Св. Богородица - живоносен източник", народът празнува св. Петка-лятна, св. Петка Балъклия, Пресвета Петка. В цитираното по-горе изследване на Р. Попов обстойно е анализиран култът към св. Петка в народните традиции и убедително е защитена тезата за обединения култ към трите светици. Използвайки няколко паметника на култа към св. Петка Търновска от различни райони на страната, в нашето изследване ще се опитаме да набележим основните етапи на формирането му, като потърсим произхода на различните му аспекти.

Обр. 1. Кръст от оброчището "Св. Петка" на гр. Вълчедръм - западна страна. 1691 г.

Обр. 2. Същият кръст - източната страна. 1680 г.

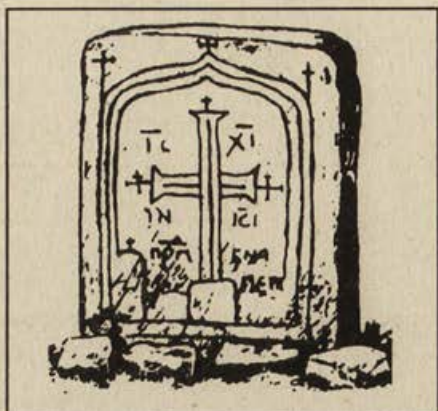
Най-старият от тези паметници е от 1691 г.⁸ Това е кръст от оброчището "Св. Петка" от землището на дн. гр. Вълчедръм, Монтанско. Той има размери над земята 160/74/18 см. На лицевата му западна страна централно място заема пластично изображение на св. Петка. Горното рамо на кръста е счупено, но добре личи част от тялото на разпнатия Христос. Вляво и под Разпятието е изписано с плитко, почти графично врязани букви **КР[Ъ] С[Ъ]ТЪ С[Ъ]ТА ПЕТКА**. Вдясно от него добре се чете четириредов надпис **ТИТОРЪ ЕСТЬ КИРЬ СТОИЧА И СНЪ МУ КАМЕНЪ, ПЕТКО**. Под изображението е изписано:

ИЗВОЛЕНИЕМЪ
ОЦА И ПОСПЕ
ШЕНИЕМЪ
СНА И СВР
ШЕНИЕМЪ СТА

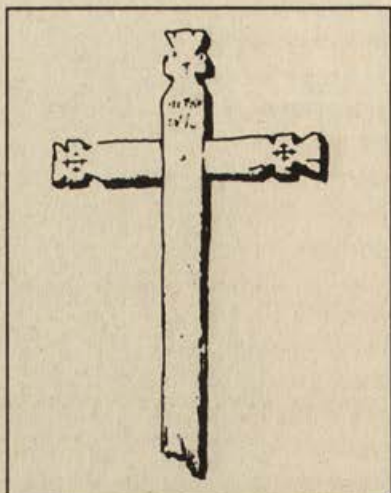
ГО ДХА НАПРА
ВН СЕ СЪН КРСЪ
ВЪ ЛЕТО
ЗРЧѠ
(1691 г.)

На източната страна на кръста, между рамената му, централно място заема пластично изображение на равнораменен кръст, вписан в лъчист кръг. Под него има следи от десетредов надпис, от който откъслечно се чете са **ІС ХС Ю КА ... МИЛТО ... Ъ ЛЕТО 1680 ПИЛ ...** (Обр. 1 и 2).

Плоча от оброчището "Св. Петка" на гр. Копривщица.⁹ Тя има размери над земята 60/60/15 см. Централно място на лицевата страна заема Голготски кръст

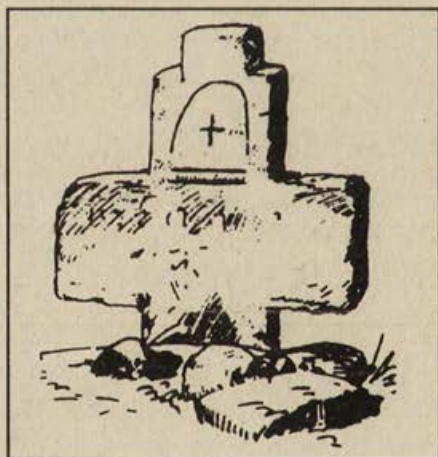

Обр. 3. Оброчна плоча на Св. Петка от гр. Копривщица. 1780 г.

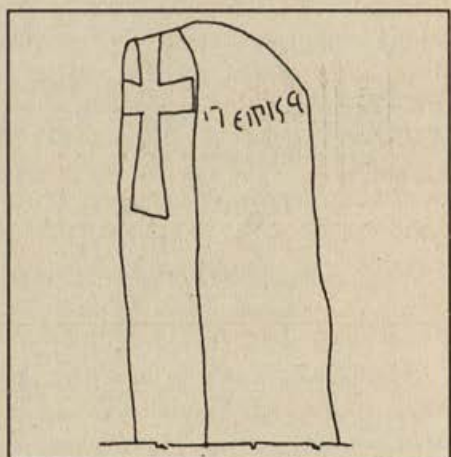

Обр. 4. Дървен кръст от оброчището "Св. Петка" на с. Родина, Софийско. 1870 г.

с разширени краища на горните рамена, от които излиза по едно малко кръстче. Между рамената на кръста е изписано с плитки врязани букви **ТС ХС ІН** **КА**, а от двете страни на долното рамо - **ПРПЕНА ПЕТ**. Композицията е рамкирана с три линии, образуващи островърха арка, с три малки кръстчета в горния край. Сравнявайки рисунъка на гравирани по нея линии, кръстове и букви с други датирани каменни паметници от Копривщица, И. Е.-Видю смята,

Обр. 5. Каменен кръст от същото оброчище. 1876 г.

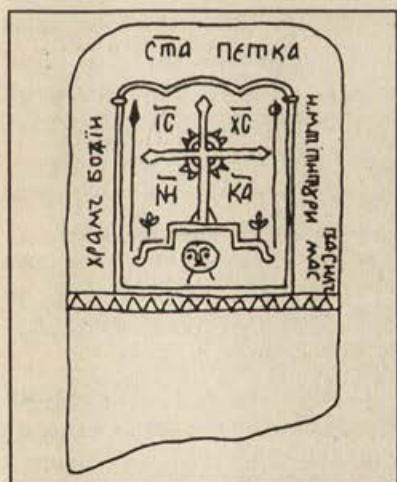
Обр. 6. Колона от оброчището "Св. Петка и Св. Троица" на с. Стижерово, Плевенско. 1911 г.

че тя не е по-стара от 1780 г. (Обр.3).

Дървен кръст от оброчището “Св. Петка” на с. Редина, Софийско.¹⁰ Върху горното вертикално рамо с нож е изрязан надпис **ПЕТКО 1870**, а върху хоризонталните рамена два дванадесетраменни кръста. Има размери 170/110/9 см (Обр.4).

Каменен кръст от същото оброчище.¹¹ Забит до основата на дървения кръст. Има размери над земята 42/31/7 см. Горното рамо завършва с шапка. Върху него е гравирани с плитко връзана линия сводова арка с кръст в средата. Върху хоризонталните рамена И. Е.-Видю е разчел надписа **ПЕТКО** и годината **1876 г.** (Обр.5).

Оброчна колона от оброчището “Св. Петка и св. Троица” на с. Стижерово, Плевенско.¹² Има размери над земята 120/35/23 см.

Обр. 8. Плоча от оброчището “Св. Петка” на с. Плаково, Великотърновско. XIX в.

Обр. 7. Плоча от оброчището “Св. Георги, Св. Троица, Св. Петка” между селата Боденец и Крапец, Врачанско. XIX в.

На западната лицева страна е издялан кръст с разширяващи се рамена и плитко гравирани надпис **СВ. ТРОИЦА 1911**. На южната му страна от надписите се чете само **ПЕТКА**. (Обр.6).

Плоча от оброчището “Св. Георги, св. Троица, св. Петка”, разположено върху праисторическа могила между селата Боденец и Крапец, Врачанско.¹³ Има размери 75/50 см. Върху лицевата западна страна е вдълбан 10-раменен кръст. Пред плочата е поставено плитко корито за освещаване на вода (Обр.7).

Плоча от оброчището “Св. Петка” на с. Плаково, Великотърновско. Има размери 110/65/16 см. На лицевата страна централно място заема плитко гравирани композиция “Голготски кръст”, рамкирана в гравирани трисводова арка. Между рамената на

лъчистия кръст се четат инициалите на Христос **ІС ХС ІН КА**. От постаментата - Голготския хълм излизат две клонки, а под него е главата на Адам. Околокръст на композицията е гравирани надпис: **ХРАМЪ БОЖИИ СТА ПЕТКА И. М. Т. ТИТЪРИ ВАСИЛЪ МАС[ТЪРЪ]**. Имайки предвид стила на работа на майстора на плочата, тя може да се отнесе към 60-те години на XIX век¹⁴. (Обр.8)

Плоча над входа на параклиса при аязмата "Св. Петка" край с. Голямо Буково, Бургаско.¹⁵ Върху нея добре личи св. Богородица с Младенеца във фонтан, издигащ се над шестстенен басейн, в който плуват риби. Около басейна се виждат лежащи и миещи се болни и тези, които чакат реда си за изцеление. Отгоре надолу се четат плитко-гравирани надписи:

**ЖИВОНОСНЫЙ ИСТОЧНИКЪ
ОТКРИТО ВЪ 1873 г.
МАТЕРЬ БОЖИ
КОСТА ЖНЮВЪ 1887** (Обр.9)

Обр. 9. Плоча от аязмата "Св. Петка" на с. Г. Буково, Бургаско. 1887 г.

Звънарницата на черковището "Св. Петка" над с. Капиново, Великотърновско. Тук, според преданието, пренощували мощите на св. Петка Епиватска преди да бъдат посрещнати в столицата¹⁶. (Обр.10)

Повсеместно из Южна България местата на оброчищата са белязани с ветроупорни фенерчета - малки дървени иконостаси, в които се поставя икона на светеца-патрон, къдилница и съдче за закрепване на свещи като това на обр. 11.

Масово, предимно в Странджа и Родопите, на местата на оброчищата се строят параклиси - обр. 12.

Представените паметници обхващат цялото многообразие от оброчни паметници в страната - големи и малки кръстове, колони, плочи, дървени кръстове, ветроупорни фенерчета, параклиси, бележещи местата над традиционните народни култови обекти, посветени на св. Петка. Те са най-ранните

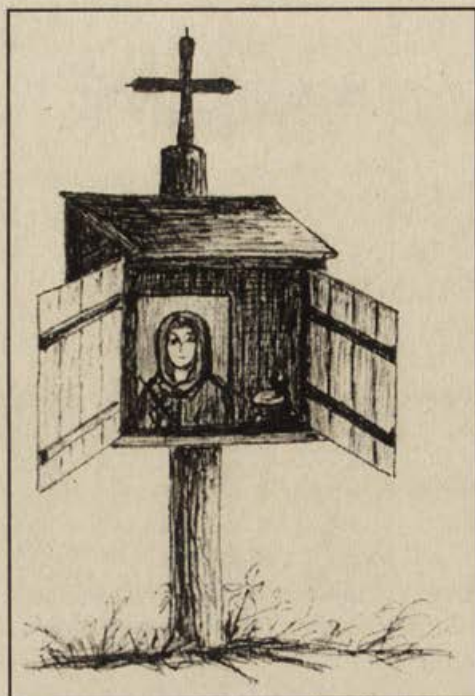
свидетелства за почитане на св. Петка като закрилница на населението, селските землища и стока от стихийни бедствия - суша, наводнения, гръм, град, слана, пожари и болести по хора и животни, за включването на светицата в кръга на светците с такива функции, а на деня ѝ в календара на дните за оброчни празници, на които на светицата се принася курбан (овца, юнец, бик), организира се празнична трапеза с песни и игри. Зимното почитане на св. Петка на 14 октомври в случая има една особеност, характерна за почитането и на други есенно-зимни светци (Св. Димитър, Арх. Михаил). Оброчните празници и курбаните, принасяни на тях, имат благодарствен характер. С тях се благодари на светеца за оказаната закрила от посочените бедствия, с оказването на почит се цели да се предразположи той и в бъдеще да продължи да закриля, благодари му се за получената реколта и приплод от животните.

Обр. 10. Звънарницата на черковището "Св. Петка" на с. Капиново, Великотърновско. XIX в.

Тази особеност много ясно личи, когато се сравняват есенно-зимните с полетно-летните оброчни празници. С последните се цели, а от светците се очаква конкретна защита и помощ - дъжд и предпазване от слани и град през пролетните празници (Гергьовден, св. Никола Летни, св. Атанас Летни, св. Константин и Елена), предпазване от суша, пожари и наводнения през летните празници (св. Троица, Спасовден, Петровден, Илинден). Когато очакванията на селяните не се оправдавали с оказаната почит и принесения курбан, те просто се отказвали от покровителството на досегашния си патрон и избирали нов. Точно такъв е изгледа случаят с оброчището и кръста от Вълчедръм. На гърба му има следи от по-стар надпис и година 1860, което показва, че преди това тази страна е била лице на паметника. Трябва да се има предвид, че лицевата страна на оброчните паметници е изключително тази, която е обърната на запад. Отказали са се селяните от предишния светец, сменили лицето на паметника, издялали образа на новия си патрон (в случая св. Петка) и изписали новите надписи. Аналогичен е случаят и с паметника от с. Стижерово, Плевенско, през 1911 г. Старото лице на паметника с надписите, от които сега личи само **ПЕТКА**, било обърнато на юг, а на западната страна изписали новия патрон - св. Троица.

В много случаи селяните посвещавали своите оброчища и празници на няколко светци, стремейки се по този начин да си осигурят целогодишна защита. Точно такъв случай ни представя оброчната плоча от селата Боденец

Обр. 11. Ветроупорно фенерче от оброчището "Св. Петка" на с. Червен, Пловдивско. XIX в.

и Крапец, Врачанско, за оброчище, посветено на св. Георги, св. Троица и св. Петка. Там селяните принасяли курбан на св. Георги през пролетта, там правели молебен за дъжд на св. Троица през лятото, там благодарели за закрилата на св. Петка през есента.

Имайки предвид, че в житието на св. Петка няма никакви сведения, които да бъдат мотив в народните традиции да ѝ бъде приписана функцията на покровител в стопански аспект, обяснението ще потърсим в мястото на празника ѝ не толкова в християнския календар, колкото природно-стопанския. Тази ѝ функция не може да бъде обяснена и с голямата популярност на светицата, защото на не по-малко популярния св. Иван Рилски подобна функция не е придадена, а оброчните му празници са изключения. Явно не е от значение и мястото на деня на св. Петка в йерархията на християнските празници. Достатъчно

е да посочим, че през месец октомври има само два значими народни празника - Петковден и Димитровден, докато християнският календар предлага два Богородични (1.X. - Покров на св. Богородица и 24.X. - Всех скорбящих радость), дни на свети апостоли (1.X. - ап. Анания, 6.X. - ап. Тома, 11.X. - ап. Филип, 18.X. - ап. Лука, 23.X. - ап. Яков брат господен, 31.X. - апостоли Стахий и Амплий), празници на великомъченици, свещеномъченици, преподобномъченици, между тях Роман Сладкопевец, Йоан Кукузел, Злата Мъгленска, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Димитрий Басарбовски и, разбира се, св. великомъченица Параскева Иконийска - 28.X.

За българите денят на светицата Петковден е във време, когато есента отминава и настъпва зимата - време преходно.¹⁷ Според народната поговорка "Дойде ли Петковден, дошла е зимата". Денят ѝ се смята за пръв зимен ден, а тя за водач на зимните светци и празниците им. Климатичната, природна обусловеност на стопанската дейност превръща нейния ден в своеобразен ориентир за тази дейност, а върху образа на светицата се наслагват редица качества, свързани с нея. До празника ѝ трябва да е прибрана реколтата, да е завършила есенната сеитба и ралата да са прибрани. Около Петковден овчарите започват да разлъчват стадата и заплождането на овцете - "овчите сватби".

Тогава започва разплащането с надничари и овчари и се сключват договори за следващата година. По времето на Петковден гадаят какво ще е времето на Димитровден и Архангеловден. Всички тези обстоятелства са достатъчно основание на светицата да започне да се гледа като стопанка-закрилница, на която да се обрича курбан, да се устройват оброчища, да се провеждат оброчни

Обр. 12. Параклисът "Св. Петка" на с. Павелско, Смолянско. XIX в.

празници. Този аспект на култа към св. Петка става един от основополагащите, а явлението е разпространено повсеместно из цялата страна: Св. Петка има своите светилища на планински върхове в Пирин (1577 м), в Стара планина (над с. Буново), в Родопите (в Чепино), край лековити извори в Сливенската "Св. Гора", повсеместно в Родопите и Странджа, в Софийската "Св. Гора", върху праисторически могили във Врачанско и Пирдопско, пръснати са из землищата на много села: Дреновец, Видинско, с. Охрид, Монтанско, с. Крапец, Врачанско, с. Мечка, Плевенско, с. Дерманци, Ловешко, Буйновци, Търновско, с. Стърмен, Русенско, с. Ягнило, Варненско, с. Хлябово, Ямболско, с. Княжево, Старозагорско, с. Заберново, Бургарско, с. Леново, Пловдивско, с. св. Петка, Пазарджишко, с. Стрелча, Софийско, с. Търсино, Кюстендилско, с. Лесковец, Пернишко, с. Мечкул, Благоевградско и десетки други.

Ако сравним народния култ към св. Петка Търновска с този на почитаната в Русия св. Параскева-Пятница, ще открием много сходни аспекти. Това особено много се отнася за общия стопански, респ. защитен и покровителствен аспект на този култ. За руската св. Параскева-Пятница, респ. за св. Параскева Иконийска се отнася възприетото от някои изследователи становище, че тя асимилира функциите на някакво женско езическо божество - покровителка на земеделието, което редица руски изследователи конкретизират с паганистичната славянска богиня Мокош.¹⁸ Фактът, че култът към търновската светица в народните среди се разпространява едва след XV век, ни кара да приемем, че в това време тя започва да асимилира постепенно всички функции, присъщи дотогава на иконийската светица, чийто култ е много по-стар. Освен еднаквите имена¹⁹ за това е способствала и близостта на дните им в календара - 14 и 28 октомври²⁰ - в същия период на преход от есен към зима. Към такова твърдение ни навежда и едно апокрифно житие, вкарано в научно съобщение от Ст. Новакович и приписвано на Параскева Епиватска.²¹ В това житие се

споменава, че ако в град или село се построи храм в нейно име, то нивите и лозята няма да бъдат нападнати от скакалци, гъсеници, бръмбари и каквато и да е напаст, ще се запязат стадата от овце, говеда и всякакъв друг добитък. Такава функция на светицата народната вяра наистина приписва, но в това апокрифно житие в никои случаи не става въпрос за нея. В него се говори, че тя проповядва евангелието, безстрашно отказва да се поклони на езическите богове Аполон и Артемида, че когато я измъчват, оръдията за мъчение сами се разкаляват или ги отнася вятърът. Светицата побеждава змея и това убеждава някой си езически цар Темиос да се покръсти, а друг също езически цар заповядва да я обезглавят. Безспорно в това житие става въпрос за св. Параскева Римлянка, пострадала по времето на император Антоний (138-161), или за св. Параскева Иконийска, също посечена по времето император Диоклетиан (284-304), когато и езическите богове са още "живи" и "езическите царе" са посичали първите мъченици на вярата, обогатявайки християнския пантеон. В живота на Епиватската светица такива мъченически подвизи няма, но именно тази липса на сведения за земния ѝ живот са направили възможно, когато култът към нея започва да асимилира култовете към двете по-ранни светици (след XIII в.) в народното, апокрифното житие да ѝ припише и житийни подвизи. Не трябва да се изпуска предвид обстоятелството, че култът ѝ се налага с живота ѝ "post mortem", с чудесата край мощите ѝ, с пренасянето им, прославени с огромната литература за нея, разпространена в целия православен християнски свят.

Оброчната плоча от Копривщица ни представя една опростена композиция "Голготски кръст", която виждаме разгърната върху плочата от с. Плаково, Великотърновско. В този ѝ разгърнат вид я срещаме върху много оброчни паметници от Средна Северна България и по-рядко върху паметници от каменната пластика от други райони на страната. В живописен вариант обаче се среща повсеместно над входовете на църкви и параклиси. От тази композиция за нас е важно съчетаването на Голготския кръст над Адамовата глава с оръдията за мъчение - копие и копие с гъбата с оцет. В житието на св. Параскева Иконийска се разказва следният епизод: "През нощта, когато тя полумъртва лежала в тъмницата, явил ѝ се ангел Господен, цял в светлина, със златен пояс на кръста. В ръцете си държал оръдията, с които били причинени страданията на Господа Иисуса Христа. Той ѝ казал: - Ето какво ти донесох за утеха - Честният Кръст; трънения венец на Христа; копието, с което прободоха ребрата му; тръстта, която начерта опрощаването греховете на света; гъбата, която изтри престъплението на Адам. Стани, изцелява те Христос."²² Този епизод е залегнал в най-ранното изображение на светицата от X в. - миниатюра, украсяваща хомолиите на Григорий Назаински, на която тя е изобразена с оръдията за мъчение.²³ Това дава основание изследователите да приемат, че тя е персонификация на Велики петък, респ. на петъчния ден като ден за упоменаване на страстите Христови. Тук отново виждаме връзката с древно, предхристиянско женско божество на петъчния ден, респ. Великата богиня майка, Кибела, Персефона, Венера, Мокош. Затова и светицата носи

името на петия ден от седмицата. Тази идея е заложена още у римската светица - Венери (Св. Параскева Римлянка).

Българските народни традиции ни предлагат (единствено само те) и едно лятно честване на св. Параскева - в петък на Светлата седмица, наричан Лятна света Петка, Света Петка Лятна, Света Петка Балъклия, Балъклията петък. Това лятно честване е повсеместно разпространено в Южна България и рядко в Северна. В единия вариант това честване е лятно съответствие на разгледания по-горе празник на светицата, почитана като покровителка на селскостопанския труд, срещу природни бедствия и болести. Във втория вариант то е свързано с почитане на лековити извори, чийто патрон е св. Петка. Край нейните аязми се организират "панагири". На тях се събират болни и бездетни, за да се пръскаат и мият, да пренощуват край лековитите извори и "манастирчетата" ѝ. Освен общият курбан, принасян на светицата, участниците в празника носят приготвен въкъщи курбан за здраве, било на цялото семейство, било за отделни болни. Това е характерно и за почитането на св. Петка на аязмото при с. Голямо Буково, Бургаско, плочата от което представихме по-горе. Официално този култов обект се води като католикон "Света Богородица - живоносен източник". Както личи от надписите, аязмата е окрита през 1873, параклисът е построен през 1887 г. Преданията отнасят съществуването на тази аязма към времето на българските царе, когато тук имало манастир. При турското нашествие той бил разрушен. На млада бездетна жена се присънила св. Петка, която я посъветвала да разрови камънаците на това място, да открие аязмата, да се умие с водата от нея, за да се сдобие с рожба. Препоръките от съновидението били изпълнени и аязмата открита. Тя много се прочула с лековитостта си. И днес Голямобуковската аязма св. Петка е една от най-прочутите в Странджа. Това лятно почитане на св. Петка като патрон на лековити извори е широко разпространено в цяла Южна България, но най-вече в Странджа и Родопите.

От представената плоча веднага прави впечатление, е тя е посветена не на св. Петка, а на св. Богородица. Става въпрос за почитането на божата майка в най-късния по време на възникване аспект на култа ѝ. Официалната църква е определила петъка на Светлата седмица като ден за възпоменаване възобновяването на храма ѝ. Живоносен източник край стените на Цариград. Макар този празник да е известен още от X век, той е имал местен характер, след XIV добива популярност предимно в манастирите, но в народните среди остава непознат. Почитането на св. Богородица като покровителка на лечебните извори остава на институционално ниво - отбелязва се в официалния календар²⁴, посвещават ѝ се църкви, редица аязми, предимно в манастирите, приемат за патрон св. Богородица-Живоносен източник, а едноименният сюжет се изобразява масово върху стенописи и икони, предимно след XVIII век. На най-старата икона, посветена на този празник, е изобразена св. Богородица и само надписът ΖΟΟΔΟΧΟΣ ΠΝΓΗ напомня за него.²⁵ В по-късните реализации на сюжета върху стенописите от църквата "Рождество Христово" в с. Арбанаси напр. виждаме вече св. Богородица с Младенеца във фонтана над басейна,

миешите се и пиещи вода от него болни. В най-късните икони (XIX в.) и особено върху външните стенописи от Бачковския манастир този сюжет намира своя разгърнат вид и на него може да се гледа като на илюстрация на преданията за възникването на този аспект от култа към св. Богородица - чудодейното изцеляване с вода от лековитите извори. Тези богородични чудеса са залегнали и в широко разпространяваните през XVII-XVIII век на Балканите и в Русия преписи на книгата "Чудеса Богородични".²⁶

На налагането на св. Богородица като патрон на лековитите извори в някои случаи не трябва да се гледа като опит на църквата да наложи нейния култ за сметка древното почитане на аязмите, които в християнско време са приели за патрони много светци, без при това в житията им да има мотив за приемането им като светци-лечители. Така наред със светите безсребреници Козма и Дамян, св. Пантелеймон, св. Харалампий и др. оздравителна функция се приписва и на редица още светци. Тук отново се натъкваме на значението на деня в календара на празниците на някои светци, за да бъдат те почитани като лечители, да бъдат те определени за патрони на аязми. Според народните вярвания аязмите "се отварят", т. е. водата им става лековита през пролетта-в дните на св. Георги, св. Атанас Летни, св. Никола Летни, св. Константин и Елена, св. Петка Балъклия, Спасовден, св. Троица, на които са посветени най-много лековити извори из цяла Южна България. Разбира се, патрони на аязми са още редица летни и зимни светци.

Привидното противоречие "Св. Петка Лятна" - народен празник, "Св. Богородица-Живоносен източник" - официален празник лесно може да бъде разбрано, като се вземе предвид времето на налагане на отделните култове. Налагането на християнските светци като патрони на смятаните за лековити извори става векове преди да започне разпространението на празника "Св. Богородица-Живоносен източник". Сред тях са и св. Параскева и св. Богородица, празнувани като патрони на аязми съответно на 14 октомври и на 15 август и 8 септември. Лятното почитане на св. Петка в петъка на Светлата седмица обаче предшества празника "Живоносен източник", при това е с широк пространствен обхват. Несъмнено това е свързано с почитането на петъка, чиято персонификация е св. Петка. Тук също трябва да подчертаем, че става въпрос за св. Параскева Иконийска, чийто култ св. Петка Търновска асимилира. Нещо повече, доскоро селяните от Странджа смятаха, че светли петък е денят на тяхната св. Петка, а Петковден (св. Петка на 14 октомври) е попски, черковен празник. Него те също почитат, но преди всичко като селскостопански - от овчари, свинари. Зад тези вярвания определено прозира култът към две едноименни светици. В това отношение е интересно едно сравнение с вярванията за лековитостта на водата и почитането на петъка от Светлата седмица в Сърбия.²⁷ Там този ден не е персонифициран със св. Петка, нито пък е разпространен в народните среди и празникът "Живоносен източник".

В някои райони на Сърбия седмицата след Великден се нарича Водна неделя, а петъка Воден петък.²⁸ Почита се срещу наводнения от топящите се снегове през ранната пролет. Другаде той е наречен Благий петък, защото на

този ден не се пости и се принасят в жертва агнета за здраве и приплод от овчите стада, празнува се и като селска слава. На трети места той се нарича Источни петак и тогава е задължително къпането с вода за здраве. Ходело се на извор, където се умивали и пръскали с вода, като при водата оставяли варено яйце. Приведените примери показват отчетливо общата идейна основа, върху която се изграждат сръбските и българските вярвания за този ден - страха от водата и вярата в оздравителните ѝ способности в петия ден на седмицата. Към тази първооснова на народните вярвания е насочен и празникът "Живоносен източник", но при него се акцентува не толкова на оздравителните ѝ способности, колкото на чудодейните изцеления при изворите под патронажа на св. Богородица в петък на Светлата седмица.

В петъчното почитане на св. Петка през Светлата седмица намираме още един аспект, тясно свързан с култа към мъртвите. На този ден жените повторно боядисват яйца, предназначени за покойниците, които нареждат върху гробовете на мъртвите и раздават за "Бог да прости". В Средна Северна България този ден наричат "Петкова задушница". Същата задушница, но свързана със зимното почитане на светицата (14.X) правят в Североизточна България, а в Русенско устройват курбан с общоселска служба в памет на починалите родственици. В северозападна България пък за всяко погребение и помен приготвят обреден хляб, посветен на светицата. Българският фолклор предлага богат материал, в който св. Петка притежава черти, характерни за Арх. Михаил, св. Петър, св. Богородица - тя е съдница на човешките грехове, посредница на мъртвите при отправянето им на "оня свят", строи мостове, по които преминават само душите на праведните, отива в рая и т. н.²⁹ Боядисването на яйца за мъртвите в петък след Великден се среща и в Сърбия.³⁰

Из Южна България и в Родопите има множество отдавна изоставени параклиси и оброчища, посветени на св. Петка. Последните са белязани само с дървени кръстове или ветроупорни фенерчета като това на обр. II от с. Червен, Асеновградско. За тяхните празници не са запазени дори и спомени, но в деня на св. Петка (на 14 октомври или в петък след Великден) до преди няколко десетилетия жените ходели да палят свещи и да "ломаят" обреден хляб за здраве на живите и за "бог да прости" мъртвите. И в тези случаи е очевидна връзката на св. Петка с култа към мъртвите. Още повече това се отнася за оброчищата и параклисите в селските гробища, като тези в Подуене и с. Поибрене, Пазарджишко.

Изложението си за култовите обекти, посветени на св. Петка Търновска, искаме да завършим с кратко разглеждане и на проблема за посветените ѝ църкви. Проложното житие на светицата посочва, че мощите ѝ са с всякаква почит положени "в царската църква", а пространното дава и повече подробности: "Пренесоха я и я положиха в царската църква, където лежи и до ден днешен и дава различни изцеления на прибъгващите с вяра и любов към нейния славен ковчег." Тези сведения не посочват църква специално построена за светицата или носеща нейното име. Следователно мощите ѝ в столичния

град са пребивавали в една от двете църкви, наричани царски - "Св. 40 мъченици" или Дворцовата църква. Археологическите разкопки на Царевец не потвърдиха преданията, че джамията на Феруз бей е изградена върху средновековната църква "Св. Петка"³¹, нито твърдението на П. Р. Славейков³², че тази църква се е намирала при входа на Царевец, т. е. около третата порта. Вероятността църквата, северно от дворцовия комплекс да е била посветена на св. Петка, почива на две логични предположения, но не е доказана с неоспорими доводи. Първото предположение се основава на разказа на Григорий Цамблак, в което се посочва, че при турската блокада на Търново "варварският цар", "... стигнал до чудния град, не знаеше как да го превземе, понеже виждаше непристъпността на мястото (каквото и си е) затворено от стръмнините на планини и високи хълмове и заякчено със стени високи, а отвътре трижди укрепено чрез многочестните мощи на преподобната; ...", от което следва, че мощите ѝ са били на Царевец. Второто предположение се основава на необходимостта мощите да бъдат извън дворцовата църква, за да бъдат достъпни за многобройните поклонници, чакащи изцеление от тях и на споменаването в житието ѝ: "Твоята църква е лечител на недъзите, прозрение за слепите, очистване на прокажените!" Въпреки логичността на доводите за съществуването на църква "Св. Петка Търновска" на Царевец, липсата на категорични данни ни кара да приемем, че в българската столица църква на нейно име не е имало.³³ В действителност под южните склонове на хълма Трапезица е съществувала до 1913 г. късносредновековна църква "Св. Параскева", но нея никой от съвременниците ѝ не я свързва с търновската светица, което ни кара да мислим, че тя е патронирана от някоя от другите две едноименни светици.

Липсата на църква, посветена на св. Петка Търновска в столичния град, ни кара да погледнем критично изказаното от Хр. Гандев становище, че "Из всички предели на страната непрекъснато се умножавали до края на XIV век църквите, носещи нейното патронско име" и на предположението, че "В София може би още през втората половина на XIV век имало малка църква със същото име", а през втората половина на XIV или началото на XV век пак там бил издигнат втори храм на тази патронка"³⁴. Истината е съвсем друга. Църквата "Св. Петка Самарджийска" има за патрон св. великомъченица Параскева Иконийска. Това добре личи от една приписка в евангелие от XVIII век.³⁵ Другата църква е известна с името "Св. Петка стара". Ако тази църква е съществувала през средновековието, нейн патрон е била св. Параскева Римлянка, която носи прозвището "стара", за разлика от св. Петка Търновска, която в някои от житията ѝ е наречена "нова". Напълно е възможно "стара" да се отнася и за старинността на църквата, която в първите векове на робството е възобновена и е приела за патрон "Св. Петка Търновска". Дотогава е възможно да е имала за патрон "Св. Тарапонтий". До края на XIX век, вляво от входа на църквата, е бил запазен дънерът на Св. Тарапонт, а легендата разказва, че на това дърво той бил обесен. Всяка неделя около дънера лежали болни, за да получат

изцеление, а от аязмата, вдясно от олтара на църквата, пълнели котли с вода и всеки можел да се умие за здраве.³⁶ Практиката на местата на оброчища да се построяват църкви е повсеместно разпространена в нашата страна. Във всеки случай сигурни сведения за средновековна църква с патрон "Св. Петка Търновска" в София няма. Същото се отнася не само до наличието на такива църкви в Сяр, Костур, посочени от Хр. Гандев,³⁷ но и до останалите български градове. Основна причина за това положение е недоразвятия култ към светицата до края на българското средновековие.³⁸ Истинската си слава тя добива, след като патриарх Евтимий написва пространното ѝ житие, след като мощите ѝ започват балканската си обиколка, а Григорий Цамблак написва разказа си за пренасянето на мощите ѝ във Видин и Белград, т. е. от XV век насетне. Едва тогава се създава със средствата на живописата и нейният, макар и неоригинален, визуален образ - образ задължителен, за да се превърне светицата в патрон на църква.

Представените оброчни паметници и разкритите аспекти на култа към св. Петка Търновска, асимилирани от култовете на другите две едноименни светици, ни дава възможност да изложим нашето становище за формирането на култа към нея, използвайки достъпни ни литературни източници и документи.

1. Селската светица св. Параскева Епиватска (Каликратийска).

Сведения за появата на култа към св. Параскева намираме в пространното ѝ житие, приписвано на дякон Василик. В него се разказва следната картина.³⁹ Селяните от Епиват, заплашени от живеещия в околностите стълпник, били принудени да погребат тялото на неизвестен моряк, което изпускало "ужасна смрад". Така те попаднали на тялото на светицата "... цяло, запазено от само себе си, съвършено и невредимо ...", но го оставили на мястото му, считайки "... че ако би било свято, бог би го показал с чудеса." Желатели селяните чудеса и ги получили: след два дни някои си Георги и Ефтимия имали съновидения в една и съща нощ. Георги видял "една царица, седяща на позлатен престол; редове мъже, чиито лица сияеха повече от слънцето ..." Един глас го уверил, че тялото е свято и е на "божията рабиня Параскева" и че родината ѝ е Епиват". "Аз оставих отечество и родители, заради божията любов, а за второ отечество имах пустинята и единствения бог отец, по чието повеление, завръщайки се отново, завърших тук живота си!" На Ефтимия пък се явила някаква светла жена, която със страховит глас заявила: "Ако не погребете - казваше - нашата преподобна в църквата, то няма да получите и неговите чудеса!"

След тези съновидения селяните повярвали в святостта на намереното тяло и го положили в църквата "Св. Апостоли" в Каликратия. Ако се съди от житието (а и от други достигнали до нас жития), светицата става обект на почит освен заради чудото при откриване на нетлените ѝ мощи, но и заради чудесните изцеления, които те давали: "... Бесноватите получиха много изцеления, онези, що са с очи слепи, всички се слобиха сладко да виждат, а страдащите от различни болки едни в ръцете, други пък - в краката и множество тъпни народ бяха излекувани."

Едва ли обаче култът към нея се е изчерпвал само с чудодейните изцеления край мощите ѝ. Имайки предвид селската среда, в която е функционирал култът към нея, можем да предположим съществуването и на стопански аспекти в него, в съответствие със средновековното разбиране за светците, имащи влияние върху всички страни от човешкия живот. Към това ни насочват сведенията за наличие на местно народно житие на светицата, което не харесало на цариградския патриарх Николай Мурзалон и той наредил то да бъде изгорено и да ѝ се напише богоугодно житие.⁴⁰ Вероятно това ново, канонично житие е дало възможност тя да бъде канонизирана като преподобна Параскева. Едва ли обаче житието и канонизацията са допринесли за разширяване на култа към нея. Тя си остава местна светица (в околностите на Каликратия) до пренасяне на мощите ѝ в българската столица, след което и местният култ към нея погасва.

2. Казионната светица Параскева-Петка Търновска/Българска.

През 1231 г. българският цар Иван Асен II, следвайки политиката на своите предшественици да укрепват своя и на столицата си авторитет чрез пренасяне в нея мощите на местни балкански светци, пренася и тия на св. Петка Епиватска. С това се слага край на първия етап от развитието на култа към нея и началото на втория, през който тя се превръща в казионна светица, добива прозвището Търновска, Българска.

Употребяваме термина казионна, защото, от една страна, инициативата за принасяне на мощите ѝ в Търново, действията в това отношение произлизат и се осъществяват от държавата в лицето на нейния владетел, а от друга, светицата се натовазва с функцията да прославя владетеля, столицата, държавата, да ги защитава. Дори действията на висшия църковен клир са мотивирани от желанията на владетеля. Примерите в това отношение са многобройни. Иван Асен II изпраща при "франките" пратеничество да измоли мощите на светицата, той изпраща "всеосвещения Марко митрополит на Преслав Велики, та да пренесе тялото на преподобната от Епиват в славния град Търнов", пак той организира величественото им посрещане от царското семейство, всички велможи, бъдещия патриарх Василие, целия църковен клир и неизброимо множество хора, той отрежда мощите ѝ да бъдат положени в царската църква. Няколко години по-късно (1234 г.) царят изпраща търновския архиепископ монаха Йоаким в Никея, за да бъде ръкоположен от цариградския патриарх. На връщане от там, минавайки през Каликратия, Йоаким донася първата служба, житие и похвала за св. Петка Епиватска на гръцки език, които впоследствие биват преведени.⁴¹

Владетелският интерес към светицата продължава и през следващото столетие. Цар Иван Александър в договора си с Венеция от 1347 г. се кълне наред с бога отец в Дева Мария, светия животворен кръст и в Света Параскева Търновска.⁴² Същото прави и в писмото-грамота до венецианския дожд Андрея Дондоло през 1352 г.⁴³

В края на XIV в. в критичното за България последно десетилетие преди

падането на Търновското царство цар Иван Шишман е принуден да потърси закрилата на светицата и поръчва на последния български патриарх Евтимий да напише "литературно изваяна творба в чест на търновската закрилница". Именно тази творба - Пространното житие на Петка Търновска, лежи в основата на пълното развитие на култа към нея. Позната в множество български, руски, сръбски, влашки и молдавски ръкопис, тя създава и разнася славата на св. Петка в целия православен свят.⁴⁴

Въпреки че не опазили Търновското царство, мощите ѝ продължили да бъдат обект на нестихващ интерес и желание да бъдат притежавани. През 1393 г. мощите ѝ са измолени от цар Иван Срацимир и пренесени във Видин вероятно от сина му Константин заедно с мощите на Филотея Темнишка. След като и Видин пада (1396 г.), мощите ѝ са измолени от султана от сръбската княгиня Милица (съпруга на свети княз Лазар) и двамата ѝ синове деспот Стефан и Вълко и съпругата на деспот Иван Углеш Елена, в монашество Евтимия, и пренесени в Белград. Тези събития стават обект на описване от ученика на Патриарх Евтимий - Григорий Цамблак. Неговият разказ за пренасяне на мощите на св. Петка Търновска във Видин и Белград е една възхвала на сръбските владетели, на сръбската земя, на народа ѝ, на светицата, която ги закриля. "Отне Владиката българската слава от нея, а ѝ дарува сръбската, понеже онази (българската) не остана никак!" Написаното от Цамблак като добавка към Евтимиевото пространно житие също е много разпространено, то реално превръща търновската светица в Белградска, Сръбска.⁴⁵

С името на Цамблак се свързва прославата на св. Петка в Украйна и Белорусия. Заемайки Киевската митрополитска катедра, той установява празничното почитане на паметта ѝ на 14 октомври, благодарение на него в началото на XV век в украинските и белоруски пролози, сборници и четиминей се появяват нейни жития, служби. Появяват се и първите храмове в нейна чест.⁴⁶

Но отминава времето и на сръбската слава на св. Петка. През 1521 г. Сюлейман II превзема Белград и мощите на светицата са върнати в Цариград. Там те престояват в патриаршията до 1641 г., когато молдавският господар Василий Лупу изплатил 50 000 венециански форинта дългове на патриаршията, патриарх Партений спуснал през нощта от стените на крепостта "Фенер" мощите на преподобната и ги изпратил тайно в гр. Яш.⁴⁷

Конкретни сведения за почитането на св. Петка на казионно ниво имаме и от Русия. Когато през 1530 г. в Москва е построена църква патронирана от преподобната, на освещаването присъстват Великия княз Василий и великата княгиня Елена.⁴⁸ В един руски препис на житието на светицата, направено по късна сръбска редакция на Цамблаково/Евтимиевото житие обръщението към Петка "да се моли за благочестивия господар наш деспот Гюргя" (т. е. Георги Бранкович) е задраскано "деспот Гюргя" и над него е изписано "благочестивого царя нашего", което се отнася за някои от руските царе.⁴⁹ Когато през 1635 г.

силистренският митрополит Йоаким идва в Москва, той тържествено поднася частица от мощите на св. Петка на руския цар Михаил Фьодорович Романов.⁵⁰

През 1694 г. руският цар Иван Алексеевич поръчва на иконописец в Оръжейната палата икона на св. Петка, която била предназначена за рождения ден на дъщеря му, носеща нейното име.⁵¹

Една компилативна всемирна история, достигнала до нас в препис от 1779 г., включва родословието на болярите Воейкови, които през XVI-XVII век заемали важни административни и военни постове, били воеводи. Според това родословие Воейкови водели началото си от търновските боляри, преселили се в Сърбия, след като там били пренесени мощите на св. Петка, после в Прусия, а по времето на Димитрий Донски в Москва. В ръкописа са включени проложно житие на св. Петка по сръбска редакция и един акварел с нейно изображение. Той е посветен на светицата и се съпровожда от стихове “в чест и слава на преподобната майка наша Параскева”. В тях светицата се призовава да помогне на християните в тяхната борба с турците. Борбата с турската опасност била в края на XVII век действително актуална задача за Русия и обръщението към св. Петка за помощ е съвсем логично. Не е случаен и фактът, че в един Служебен миней от 1666 г. в канон за Петка са били добавени думите “Поборствующи царем верным во бранех, царю нашему на сопротивных даждь победы”⁵².

3. Народната светица Петка.

Несъмнено във времето, когато св. Петка се налага като казионна светица, започва да се формира и народният култ към нея във вида, който го познаваме от етнографските материали от края на XIX и началото на XX век. В същото време в страната са развити култовете към другите едноименни светици св. Параскева Римлянка и св. Параскева Иконийска, които култът към св. Петка Търновска по-късно обединява поне на народно ниво. Началото на това обединяване започва още с пренасяне на мощите ѝ в Търново. Наистина цар Иван Асен II научил за славата ѝ, което го мотивирало да ги иска и пренесе, но в продължение на няколко години агиографски и химнографски произведения за нея в българската столица няма и за нейна прослава се използвали произведения, посветени на Параскева Римлянка. Дори Летописният разказ, от който черпим сведения, че патриарх Йоаким в Каликратия се е сдобил “... със служба за помен на светицата, с похвала и житие за нея ...”, които по-късно били преведени на български, е поместен в ръкопис от втората половина на XIV век “вместо проложно житие след шестата песен на канона в службата за мъченица Параскева”, т. е. на Параскева Римлянка.⁵³ Ст. Кожухаров отбелязва преливания и с текстове, посветени и на Параскева Иконийска.⁵⁴ Този процес вероятно е продължил десетилетия, защото едва ли новопреведените житие, служба и похвала са били преписани и разпространени из страната в кратко време. Такива смесвания са отбелязани дори и в следващите векове. В миней за месец юли от края на XVI в., произхождащ от гр. Воден, в службата на Параскева Римлянка са вмъкнати песни (тропар,

кондак и др.) от службата на преподобната Петка.⁵⁵ В миней от XV век за 14 октомври е дадена служба, но не за търновската светица, а за Петка Римлянка с вмъкнати песни за преподобната.⁵⁶

Смесване се установява и в дните в памет на светиците. Още в първото ѝ проложно житие, познато ни от Драгановия миней (XIII век) 14 октомври е посочен като ден за упоменаване мъчението на св. мъченица Петка и преподобната Параскева, а четвороевангелие от XIII век този ден е отбелязан само с мъченицата Петка.⁵⁷ Псалтир и часослов от първата половина на XIII век на 14 октомври отново предлагат упоменаване на двете светици.⁵⁸ Примерите в това отношение в славянски ръкописи и старопечатни книги от следващите векове са повече.

Интересни сведения има за деня на мъченица Параскева Римлянка. 26 юли в четириевангелие от XIV век е посочен като ден на пренасяне мощите на св. Петка Търновска.⁵⁹ Такива упоменавания има в псалтири от XVI-XVII век.⁶⁰ В някои ръкописи дори конкретно е отбелязано, че мощите са пренесени в град Трапезица, наречен Търново. Това по всяка вероятност е свързано с построената през XVII век в подножието на Трапезица църква с патрон една от двете съименички на търновската светица. Тези споменавания са дали основание на Ст. Кожухаров да предположи, че първоначално в Търново Петка Епиватска е била празнувана на 26 юли заедно с Параскева Римлянка.⁶¹ Ако приемем този подход със същата вероятност, можем да предположим, че на 14 октомври преподобната е празнувана заедно с Параскева Иконийска, както сочат приведените по-горе примери. При това 14 октомври също е отбелязан като ден, в който мощите ѝ са пренесени в Търново.⁶²

Преливанията на текстове в богослужебната книжнина за светиците, съвпадането на дните за празнично отбелязване на паметта им са извлечени все от паметници, които се отнасят за по-високата, "учената" култура и отразяват нейната практика, а именно тя създава средата, от която се черпят знания и вявания за отделните светици. В тази среда се създават условия да се формира народният култ към търновската светица, който да асимилира отделни аспекти от култовете към другите две съименички, да ги обедини и като краен резултат в традиционната народна култура да се почита една-единствена св. Петка (14 октомври). В това отношение отшелническите подвизи на светицата и изящният стил на Патриарх Евтимий са без значение за народния култ, те дори са неразбираеми за масовото религиозно съзнание. На него му е нужна светица "за потребление", която да му помага и го закриля в трудовата му дейност, да бди над здравето на семейството и домашните животни, и то си я създава. Това, което са му осигурявали Римската и Иконийската светици, започва да му осигурява Петка Търновска, а те постепенно са забравени в българските народни среди. За тях напомнят само иконите и стенописите из късносредновековните църкви.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Mesnil, M., A. Popova. Demone et cretienne: Sainte Vendredi., Revue des etudes slaves., tirage a part, Institut d'etudes slaves; Institut du monde sovietique de l'Europe centrale et orientale, Paris, LXV/4, 1993, p. 743.

² Гандев, Хр. Българската народност през XV век, С. 1972, с. 274.

³ Попов, Р. Светци близнаци в българския народен календар, БАН, С. 1991, с. 126.

⁴ Mesnil, M., A. Popova. Цит. съч., с. 743.

⁵ Бакалова, Е. Житието на св. Петка Търновска в късносредновековното изкуство на Балканите, сп. Родина, 1996, кн. 2, с. 57.

⁶ Пак там.

⁷ Жития на светиите, С. 1991, с. 351, 516, 541.

⁸ Използвам случая да благодаря ст. н. с. д-р Василка Герасимова за предоставената ми документация от архива на проф. Т. Герасимов.

⁹ Енчев-Видю, Ив. Български народен кръст, С. 1994, кат. № 98.

¹⁰ Пак там, кат. № 114.

¹¹ Пак там, кат. № 115.

¹² Митова-Джонова, Д. Археологически паметници в Плевенски окръг, С. 1979, с. 64, обр. 88^б.

¹³ Попов, Р. Праисторически паметници във Врачанското поле, ИБИН, 3, 1924, обр. 28^а.

¹⁴ Известни са 18 оброчни плочи, изработени от Васил Марков Присовеца в различни селища на Великотърновско, повечето от които са датирани.

¹⁵ От същия обект произхожда още една подобна плоча със същото съдържание и надписи. Изписано е обаче друго име на ктитор **КИРЮ ПЕТРОВ РАДЕВЪ ИВАНОВ**.

¹⁶ Звънарницата е построена след Освобождението и неколкратно е ремонтирана. Преди издигането ѝ тук се е намирало оброчището "Св. Петка". На място са се запазили фрагменти от антични архитектурни детайли, вторично използвани за жертвен оброчен камък.

¹⁷ По подробно за това виж Попов, Р., пос. съч., 126-142.

¹⁸ Onash, K. Paraskeva Studien. Ostkirchliche Studien, Bd. 6, Heft 2-3 Würzburg, 1957, 121-141; Чичеров, В. Зимний период русского народного земледельческого календаря 16-19 веков, М., 1957, 42-61; Иванов В. и В. Топоров. К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа. - В: Балто-славянские исследования, М. 1983, 175-197; Рыбаков, А. Язычество древних славян, М., 1981, с. 387; Успенский, А. Филологические разыскания в области славянских древностей, М., 1984, 94-96.

¹⁹ Ако появата на името Петка трябва да се свърже с някоя от светиците като превод на името и, то това е св. Параскева Римлянка. В добавка от XIII век към календарната част на Асеманиевото евангелие е най-ранното му отбелязване, свързано с нея. За това виж Джурова, А., Кр. Станчев, М. Япунджич. Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека, С., 1985, с. 63.

²⁰ За ранното проникване на култа към св. Петка Иконийска свидетелства факта, че в същото евангелие (л. 126^б) паметта ѝ е посочена на 9 ноември по западната календарна традиция. Пак там, с. 65.

²¹ Новаковић, Ст. Апокрифично житие свете Петке по едном бугарско-словенском и по едном српско-словенском рукопису. - Српска Краљевска Академиа. Споменник, XXIX, Београд, 1895.

²² Жития на светиите с. 542.

²³ Bakalova, E. La vie de sante Paraskeve de Tirnovo dans l'art Balkanique du bas moyen age, Byzantinobulgarika, V, 19, p. 176.

²⁴ След обновяването на храма през 1329 г. празникът е въведен във Византийската църква и е написана служба за него от Никифор Калист, в която се възхваляват чудесата станали в манастира. Култът към св. Богородица-Живоносен източник се разширява значително след

1727 г., когато това култово място е възстановено, а светогорските монаси написват известния "Богородичник". По-подробно за този култ - виж **Dejan Méđakovic**. La Virge "Source vivifiante" dans l'art serbe. Sbornik Radova, n. IX (5). Beograd, 1958, 203-218; **Velmans, T.** L'ikonographie de la Fontane de vie dans la tradition byzantine de la fin du Moyen Age, Syntropon, Paris, 1968, 119-134.

²⁵ **Божков, Ат.** Българската икона, С., 1984, с. 214.

²⁶ По-подробно виж бележките към: Народното четиво през XVI-XVIII век, С., 1990, подбор и редакция на Д. Петканова, 381-384.

²⁷ Српски митолошки речник, Београд, 1970, с. 154.

²⁸ Пак там, с. 75.

²⁹ **Попов, Р.** Пос. съч., 135-136.

³⁰ СМР, с. 23.

³¹ **Николова, Я.** Църквата "Св. Параскева" във Велико Търново - Известия на ОИМ В. Търново, кн. IV, 1968, 18-23; **Георгиева, С.** Нови данни за църквата "Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. - Археология, XV, 1967, 2, 27-29.

³² **Москов, М.** Черквата "Св. Петка" в Търново, Търново, 1915, с. 36.

³³ **Нешева, В.** Царската църква "Св. Петка" и джамията на Фируз бег на Царевец във Велико Търново. - В: Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите XIV-XV век, С., 1995, 235-247.

³⁴ **Гандев, Хр.** Пос. съч., с. 254.

³⁵ **Спространов, Е.** Бележки и приписки по Софийските черкви, СБНУНК, кн. XXII и XXIII, с. 11.

³⁶ Пак там, с. 3.

³⁷ **Гандев, Хр.** Пак там, с. 254.

³⁸ Тук имаме предвид липсата на сведения за неин визуален образ-икона, стенопис, а също така и на църкви, на които тя да е патрон.

³⁹ Дори и тогава образът на светицата се индивидуализира от надписите, които го съпътстват и посочват, че става въпрос за Петка Епиватска, Търновска или Българска, защото тя най-често е изобразявана като мъченица с кръст в ръка, а и хитонът ѝ не винаги е зелен, както е отредено за преподобните.

Що се отнася до житийните цикли Е. Бакалова в пос. съч. убедително доказва, че в основата им лежи житието на патриарх Евтимий.

⁴⁰ По-долу цитираме по: Стара Българска литература, т. IV, С., 1986, 440-443.

⁴¹ Пак там, бележки на стр. 647.

⁴² **Кожухаров, Ст.** Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II, Литературна мисъл, 1974, кн. 2, 121-135.

⁴³ **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, т. 2, С., 1978, с. 248.

⁴⁴ Пак там, 255-256.

⁴⁵ Стара българска литература ..., 191-202 и стр. 577-8 и посочената там литература; **Рогов, А.** Петка Търновска в восточнославянска писменост и изкуство - В: Русско-балкански културни връзки в епоха средновековья, С., 1982, 160-181; **Кодов, Хр.** Старите жития на св. Петка Епиватска, сп. Духовна култура, 1961, кн. 1, 1-23; **Дерменджиева, М.** Румънските жития на св. Петка Епиватска, Старобългарска литература, № 27, 1994, 78-112.

⁴⁶ Стара българска литература ..., 380-382 и бел. 624-626.

⁴⁷ **Рогов, А.** Пос. съч., 164-165.

⁴⁸ **Станчев, Кр.** Едно малко познато гръцко житие на Параскева Епиватска (Петка Търновска). Българско средновековие (Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев), С., 1980, с. 284.

⁴⁹ **Рогов, А.** Пос. съч., 164-165.

⁵⁰ Пак там, с. 175.

- ⁵¹ **Снегаров, Ив.** Културни и политически връзки между България и Русия през XVI-XVIII век, С., 1953, с. 48.
- ⁵² **Рогов, А.** Пос. съч., с. 179.
- ⁵³ Пак там, 176-177.
- ⁵⁴ **Снегаров, Ив.** Неизвестен ..., с. 124.
- ⁵⁵ Пак там, с. 135.
- ⁵⁶ **Стоянов, М., Хр. Кодов.** Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. IV, 1971, 15-16.
- ⁵⁷ Пак там, с. 68.
- ⁵⁸ **Кодов, Хр., Б. Райков, Ст. Кожухаров.** Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора, т. 1, С., 1985, с. 52.
- ⁵⁹ **Стоянов, М.** Пос. съч., № 1138.
- ⁶⁰ **Иванова, Кл.** Български, сръбски и молдовлахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин, С., 1981, с. 70.
- ⁶¹ Пак там, с. 37, 61, 70, 428, 443.
- ⁶² **Кожухаров, Ст.** Неизвестен ..., с. 134.
- ⁶³ **Иванова, Кл.** Пос. съч., с. 276.

SOME MONUMENTS OF THE CULT OF ST. PETKA TURNOVSKA
AND THE PROBLEM OF HIS FORMATION
(Summary)

Vasil Mutafov

This study represents 12 obrocni monuments, devoted to St. Petka Turnovska from XVII-XX c. They are from different regions of Bulgaria. We use them to state a new opinion on the formation and the development of the cult. It is considered on people's and official level. The stages of its formation are observed along with the inclusion of the sains feast (on the 14th october) in the system of obrocni feasts, on which a bloody sacrifice is offered her. The selabration of the Friday after the Easter is characterized as a summer day of the Saint, when she is honoured with water as a medicine woman, and patronizer of the holy springs-ajazmi. The interaction and the connection between this cult and the older ones of the others two saints with the same name - St. Paraskeva Rimljankata and St. Paraskeva Ikoniiska has been considered. The relations with the newer church cult of virgin life bearing source has been analysed too.